

М. С. ГЕДІН

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри психології і туризму,

Київський національний лінгвістичний університет (Україна, Київ)

e-mail: maksym.hedin@knlu.edu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5031-8207>

ВИКРИТТЯ ЛИЦЕМІРСТВА СЛОВ'ЯНОФІЛІВ В ІСТОРІОСОФІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Анотація

Метою дослідження є аналіз творчості Тараса Шевченка з погляду критики поетом слов'янофілів і висвітлення публіцистики Великого Кобзаря з питань національної ідентичності українського народу та його права на самобутній розвиток. **Методологія** ґрунтується на використанні мікроісторичного підходу. При цьому застосовується комплексний підхід до вивчення матеріалу дослідження з використанням таких методів, як: описовий, біографічний, інтертекстуальний, порівняльно-історичний, порівняльно-типологічний метод. Це дозволило найповніше розкрити коло проблем, пов'язаних із предметом дослідження. **Наукова новизна.** На основі аналізу творчого доробку Тараса Шевченка було встановлено, що однозначне віднесення поета до українофілів не є виправданим, хоч і слов'янофілом “московського” зразка він не був. Аналізуючи ставлення Кобзаря до російського слов'янофільства враховувалась сукупність параметрів даного феномена, породженого суспільно-політичними реаліями того часу. Натомість викриття лицемірства російських слов'янофілів у творчості Великого Кобзаря було свідченням того, слов'янська ідея була для нього лише ґрунтом для українського самоусвідомлення. **Результати дослідження.** Підкреслено, що, світоглядною основою поглядів Тараса Шевченка є ієрархічний підхід до розуміння сутності людини, що надало йому можливість осмислювати процес життєдіяльності української людини в контексті знеособленої та особистісної парадигми буття. В підсумку дослідження констатується, що Тарас Шевченко вказав шляхи будівництва сильної й незалежної української держави. Причини трагедій українського народу Великий Кобзар вбачав у братовбивчих війнах, невмінні пробачати й розкаюватися у власних гріхах, амбітності й схильності до зради, підступності окремих представників українського народу. Тарас Шевченко закликав українців до єдності, що мала перетворити Україну однією з наймогутніших держав у світі, а його творча спадщина відображає національний світогляд українців середини XIX століття.

Ключові слова: Тарас Шевченко, українська національна ідея, відродження української нації, славістика, слов'янофільство.

EXPOSING THE HYPOCRISY SLAVOPHILES OF THE TARAS SHEVCHENKO HISTORIOSOPHY

Abstract

The purpose of the study is to analyze the works of Taras Shevchenko in terms of the poet's criticism of Slavophiles and to highlight the Great Kobzar's journalism on the issues of national identity of the Ukrainian people and their right to original development. **The methodology is based** on the microhistorical approach. It applies an integrated approach to the study of the research material using such methods as: descriptive, biographical, intertextual, comparative-historical, comparative-typological method. This made it possible to fully reveal the range of problems related to the subject of the study. **Scientific novelty.** Based on the analysis of Taras Shevchenko's works, it was found that the unambiguous attribution of the poet to Ukrainophiles is not justified, although he was not a Slavophile of the “Moscow” model. In analyzing Kobzar's attitude to Russian Slavophilism, the author took into account a set of parameters of this phenomenon, generated by the socio-political realities of the time. Instead, the exposure of the hypocrisy of Russian Slavophiles in the Great Kobzar's works was evidence

that the Slavic idea was only a basis for Ukrainian self-awareness for him. **Conclusions.** It is emphasized that the worldview of Taras Shevchenko is based on a hierarchical approach to understanding the essence of man, which enabled him to comprehend the process of life of a Ukrainian person in the context of an impersonal and personal paradigm of being. The study concludes that Taras Shevchenko pointed out ways to build a strong and independent Ukrainian state. The Great Kobzar saw the causes of the tragedies of the Ukrainian people in fratricidal wars, the inability to forgive and repent of their own sins, ambition and a tendency to betray, and the cunning of some representatives of the Ukrainian people. Taras Shevchenko called on Ukrainians to unite, which was to make Ukraine one of the most powerful states in the world, and his creative heritage reflects the national outlook of Ukrainians in the XIX century.

Key words: Taras Shevchenko, Ukrainian national idea, revival of Ukrainian nation, Slavonic studies, Slavophiles studies.

Вступ. Кінець XVIII – початок XIX століття в більшості європейських країн відбувався такий важливий історико-соціальний феномен як становлення націй. Незважаючи на перебування у складі російської імперії і неможливість проголосити власну державність для України формування нації також було характерним явищем, хоч і мало особливості. Ці особливості пов'язані з тим, що в цей час в Україні в контексті розвитку самосвідомості українського національного відродження з'являлася українська ідея, спрямована на пізнання минулого з метою усвідомлення самостійності етносу.

Філософія української національної ідеї започатковувалась у Кирило-Мефодіївському товаристві – таємній політичній організації, серед діячів якої фігурував і видатний Тарас Григорович Шевченко. В основі поглядів учасників товариства лежала ідея духовного та політичного об'єднання слов'ян, яка слугувала підґрунтям для українського самоусвідомлення. На переконання Великого Кобзаря, проблема об'єднання слов'ян мала не лише культурну, а більше політичну площину, адже слов'янські народи мали об'єднатися у рівноправну федерацію для реалізації власного історичного шляху.

Тарас Шевченко завжди мав значний інтерес до української і всесвітньої історії, аналізував історичні джерела, збирав свідчення сучасників різних історичних подій. Українська національна ідея для Т.Шевченка починалася з любові до Батьківщини, а розвивалася у руслі страждань українського народу від постійної експлуатації і готовності народу до боротьби за національне визволення та розбудову власної демократичної держави. Все своє життя поет присвятив боротьбі за визволення українського народу від національних утисків і соціальної експлуатації, і саме на це спрямовував свою творчу енергію і талант. Ці ідеї йшли у розріз з розповсюдженою у той час концепцією слов'янофільства, яка ідеалізувала історію й суспільний лад московської держави допетровської доби, державний і національний централізм в російській імперії, і була направлена проти позитивного вирішення українського питання (Гедін, 2016, с. 16). Натомість, погляди Т.Шевченка ідеально вписувалися в концепцію Кирило-Мефодіївського товариства, адже торкалися осмислення сутності людини та світу і фактично обґрунтовували етичний ідеал. Все це прослідковується в тому числі і у фактичній критиці ідей слов'янофільства і викритті лицемірства російських слов'янофілів, що проходять крізь спадщину Кобзаря.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити, що історіографія слов'янофільства характеризується тим, що праці авторів відображають ідеологію тієї доби, в якій працюють учені. Наявні наукові праці зазначеного напрямку несуть у собі відбиток національної, політичної, конфесійної та класової приналежності, що звичайно породжує значну їхню суб'єктивність. Ця тенденція подекуди прослідковується і в новітній історіографічній думці з даного напрямку, оскільки

і сьогодні в оцінках слов'янофільства присутній плюралізм, який породжений національним, політичним або конфесійним фактором приналежності автора.

В українській історіографії ті чи інші аспекти взаємин Т. Шевченка зі слов'янофілами досліджували І. Франко (1980, 1981), Г. Вервес (1989), який присвятив свою публікацію вивченню Т. Шевченком польської культури. Світова історія у творчій спадщині Тараса Шевченка була предметом вивчення в статті В. Яременка (2007), а творчу спадщину Кобзаря у контексті славістики аналізувала І. Федорів (2014). Значення минулого українського народу у поетичній творчості Тараса Шевченка визначав у своїй статті В. Звольський (2006). Дослідниця Р. Харчук у своїй статті прийшла до висновку, що українське слов'янофільство, представником якого був Шевченко, формувалося на підставі праць Я. Коллара і П.-Й. Шафарика й розвивалося у контексті класичного російського слов'янофільства (2018).

В новітній українській науковій думці деякі аспекти нашого дослідження представлені у публікаціях дослідника Ю. Барабаша (2004), який аналізував історіо- й націософську парадигму в спадщині великого Кобзаря, а також І. Дзюби (1989, 2005, 2007), які були дісно новаторськими та цікавими, адже автор розглядав не тільки епізоди дискусій Т. Шевченка зі слов'янофілами, але і такі актуальні проблеми, як “католицизм і православ'я; захід і слов'янство”, “Україна і слов'янство”, “Чи тільки російське в російському слов'янофільстві?” та ін. В той же час, критика поглядів слов'янофілів в творчій спадщині Великого Кобзаря висвітлена в українській історіографії лише фрагментарно, і тому стала предметом дослідження пропонованої статті.

Мета статті – проаналізувати творчість Тараса Шевченка з погляду критики поетом російських слов'янофілів і висвітлити публіцистику Великого Кобзаря з питань національної ідентичності українського народу та його права на самобутній розвиток.

Для реалізації мети поставлені такі **завдання**: проаналізувати стан наукової розробки проблеми; визначити чинники, що вплинули на формування історичних поглядів Тараса Шевченка, показати Великого Кобзаря як критика російських слов'янофілів, які наголошували на бездержавності українців.

Методи та методологія проведення дослідження. Методологічна основа роботи ґрунтується на використанні мікроісторичного підходу. При цьому застосовується комплексний підхід до вивчення матеріалу дослідження з використанням таких методів, як: описовий, біографічний, інтертекстуальний, порівняльно-історичний, порівняльно-типологічний метод. Це дозволило найповніше розкрити коло проблем, пов'язаних із предметом дослідження. Застосовано комплексний, системний підхід, задля чого використано порівняльно-типологічний, контактено-генетичний, герменевтичний, культурно-історичний, міфологічний, біографічний, психоаналітичний методи. Враховано синхронний і діахронний аспекти аналізу обраного типологічного ряду (часові межі творчості порівнюваних письменників не збігаються або збігаються частково, що зумовило суспільнополітичні й естетичні відмінності між ними).

Виклад та обговорення основного матеріалу дослідження. За своїм темпераментом та культурою Т. Шевченко був етико-інтуїтивним інтровертом, цілковито відкидав будь яку асиміляцію і поневолення. В своїй творчості він по суті вказував шлях українського народу до перетворення на націю. Україна у поета завжди ототожнювалася з селом, на основі якого мали структуруватися суспільні відносини. Українська держава у творчості Т. Шевченка повинна була складатися з вільних осередків населення-хат, кожна з яких діятиме за своїм статутом. На відміну від російських народників і слов'янофілів, у Т. Шевченка був генетично закладений

надлишок інтерпретаційної свободи, завдяки чому поет і перетворювався на унікальний феномен духовно-культурної історії України (Сергеев, 2018, с. 192–193).

Суспільно-погляди Т. Шевченка розвивалися на основі різних джерел. Селянин-кріпак, який виріс у маєтку польського шляхтича, навчався у петербурзькій Академії мистецтв, згодом спілкувався з такими українофілами як Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, Я. Г. Кухаренко, А. Маркевичем, О. Бодянським, С. Бурачко, М. Костомаровим, В. Жуковським, М. Максимовичем та ін. Значно впливали на формування поглядів Т. Шевченка твори Бандиша-Каменського „Історія Русів” та ін., а також селянське походження поета, у специфіці якого криється унікальність, з якою поет виступив на арені тогочасних суспільних дискусій і був сприйнятий українофільською громадою.

Суспільно-політична ситуація в Україні в добу Т.Шевченка була дуже складною. Українські землі були економічно, соціально та культурно асимільовані росією і перетворювались у колоніальну околицю імперії. Імперська влада прагнула перетворити Україну на територію, яку можна безжально експлуатувати разом з проживаючим на ній населенням. Полонізованими і русифікованими були українські міста. Росіяни у українського народу забрали елітарну книжну мову, присвоїли собі історичний етнонім Русь і величезний український культурний спадок, починаючи ще з часів України-Русі (Крालюк, 2023).

Багатогранність спадщини Т. Шевченка і різкий контраст його появи та висловлених ним поглядів із тогочасною епохою, викликають схильність до поетизації та звеличення поета. Для України творчий доробок поета підкреслює національну ідентичність українського народу і є одним із засобів утвердження власної державності. У творчій спадщині Т. Шевченка відображалися духовність, державницький світогляд, життєва сила українців, ідея їх національного визволення і соціальної свободи. В той же час, українську землю Великий Кобзар визначав не просто як місце проживання народу, а для нього вона була невід'ємним складником української нації та культури. Саме генетичний код українця – самобутність мови і культури, історична суспільна пам'ять та мораль, формування цілісного підходу до державного ладу, на переконання Т.Шевченка, мав зберегти унікальність етносу в умовах експлуатаційної політики російської імперії (Рудакевич, 2014, с. 83).

Патріотичний світогляд Т. Шевченка йшов у розріз з розповсюдженою у той час концепцією слов'янофільства, яка зародилася взимку 1838–1839 рр., коли у літературних салонах стався обмін посланнями між О. С. Хомяковим („Про старе і нове”) та І. В. Киреевським („У відповідь О. С. Хомякову”). Слов'янофільство в той час ідеалізувало історію й суспільний лад московської держави допетровської доби, державний і національний централізм в російській імперії, було проти позитивного вирішення українського питання (Гедін, 2016, с. 16).

Рання, а подекуди і пізня творчість поета, просякнута нотками романтизму, оскільки в ній прослідковується інтерес до чогось незвичайного, таємничого, фантастичного, а також захоплення історичним минулим з елементами соціальної сатири. В подальшому всі ці риси відображалися в творах Т.Шевченка в реальному зображенні дійсності, гуманізмі, критиці експлуататорів українського народу, а також закликах до здобуття самостійності демократичної держави. Дійсно, на творчість Великого Кобзаря впливали німецький етнографічний та італійський революційний романтизм, чеська та словацька моделі державності з етнографічними особливостями та боротьба польського народу за відновлення державності ХІХ ст. Так, наприклад, історик і мовознавець П. Шафарик, виразно підтримував Україну й своїми поглядами впливав на позитивне ставлення до неї в усьому світі. Вчений

завжди наголошував, що слов'яни (українці) мають усвідомлювати надзвичайну цінність своєї батьківщини (Дзюба & Жулинський, 2003, с. 35).

Тарас Шевченко, будучи послідовним романтиком, також не виступав проти просвітництва. В основі його філософсько-ідейних поглядів було намагання показати реальність тогочасного буття, а також усвідомити сакральну та національну істини. Зокрема, це проявлялося в поезії Великого Кобзаря, коли йшлося про пошук істинного Бога, чистої душі та глибокого серця. Таким чином, поет послідовно відстоює нові романтичні світоглядні уявлення, які базувалися на експериментальному ставленні до природи та людини, що і відображалося в його “Кобзарі” (Бовсунівська, 2017, с. 210). Все це були образи, що генерували демократичні народні концепти та національну ідею.

Історичні погляди Тараса Шевченка, хоч і залишилися в тіні його поетичної спадщини, проте яскраво відображалися в його творчості. Історичний світогляд Великого Кобзаря формувався під впливом світового контексту визвольних рухів, однак на основі особистих спостережень тогочасних реалій життя українців, культурних традицій українського народу та усної народної творчості. Для Т.Шевченка було дуже важливо правдиво відображати різні історичні епохи, просувати ідею української державної незалежності та показувати ключову роль українського народу в цих процесах. Поет був впевнений у перемозі історичної справедливості в світі, вірив у те, що

*“...Встане Україна.
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!..”* (Шевченко, 2003, с. 257–258)

Також у творчості Т.Шевченка спостерігаємо оцінку діяльності різних державних діячів. Зокрема, поет позитивно оцінював діяльність гетьманів і козацьких отаманів, які відстоювали ідею самостійності і боротьби з татарами, поляками, росіянами – Костя Гордієнка, Петра Дорошенка, Петра Калнишевського, Семена Палія та Павла Полуботка:

*“За що ж боролись ми з ляхами?
За що ж ми різались з ордами?
За що скородили списами
Московські ребра?”* (там само, с. 254–256)

Лейтмотивом творчості Т.Шевченка завжди залишалася проблема української державності та гноблення з боку російської імперії. Поет пише: “Обідрана, сиротою Понад Дніпром плаче; Тяжко-важко сиротині, А ніхто не бачить... Тільки ворог, що сміється... Смійся, лютий враже! Та не дуже, бо все гине – Слава не поляже; Не поляже, а розкаже, Що діялось в світі, Чия правда, чия кривда І чиї ми діти” (“До Основ'яненка”) (Шевченко, 2015, с. 92). Причини такого стану дещо розкриваються Т. Шевченком в поемі “Гайдамаки”: “Отаке-то було лихо По всій Україні! Гірше пекла... а за віщо, За що люде гинуть? Того ж батька, такі ж діти – Жити б та брататься. Ні, не вміли, не хотіли, Треба роз'єднатися! (виділення І. Б.)” (там само, с. 138).

Погоджуємося з твердженням науковців, що Т. Шевченко чітко розрізняв росіян і жорстокість російської імперії. Але за цими поглядами криється унікальність Т. Шевченка, який сформулював візію трьох орієнтирів українського майбутнього – Бог, Україна та Свобода.

Слов'янофіли в переважній більшості позитивно оцінили першу збірку поезій Т. Шевченка. В цілому, поет завжди позитивно ставився до конструктивної критики,

однак тим слов'янофілам, які наполягали на тому, щоб він писав російською мовою, Кобзар різко відповідав в поемі “Тайдамаки”:

*Спасибі за раду.
Теплий кожух, тільки шкода –
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово
Брехнею підбите* (Шевченко, 2003, Т.1., с. 453)

Підтримка деяких слов'янофільських ідей вплинула на оцінку Т. Шевченком певних історичних подій і процесів. Так, у поемі “Єретик” поет вказує на організаторів міжусобиць – злі сусіди: “Запалили у сусіда Нову добру хату Злі сусіди.... Отак німота запалила Велику хату. І сім'ю, Сім'ю славян роз'єднала І тихо, тихо упустила Усобищ лютую змію...” (там само, с. 255). Прослідковується ототожнення з російськими керманичами, якщо враховувати їх німецьке коріння.

У вірші “Розрита могила” вустами матері-України оголошується присуд діям Богдана Хмельницького (Бойцун, 2017, с. 81). Ці звинувачення звучать і в словах козака-мерця: “Як запродав гетьман У ярмо християн, Нас послав поганяти. По своїй по землі Свою кров розлили І зарізали брата. Крові брата впились І отут полягли У могилі заклятій” (Шевченко, 2015, с. 357). Проводячи паралелі з біблійною легендою про Каїна та Авеля, Т.Шевченко констатує: “Доборолась Україна До самого краю. Гірше ляха свої діти Її розпинають” (“Послання і мертвим, і живим...”) (там само, с. 320).

Досить виразно Т.Шевченко критикував і українську національну еліту, деякі представники якої прагнули перш за все до збагачення, а не до боротьби за українську державність. Це виявлялося в тому, що вони співпрацювали з росіянами, зраджуючи українським національним інтересам: “Бували війни й військові свари: Галагани, і Киселі, і Кочубеї-Нагаї – Було добра того чимало. Минуло все, та не пропало, Остались шашелі: гризуть, Жеруть і тлять старого дуба... А од коріння тихо, любо Зелені парості ростуть. І виростуть; і без сокири Аж зареве та загуде, Розтрощить трон, порве порфіру, Роздавить вашого кумира, Людські шашелі. Няньки, Дядьки отечества чужого!” (там само, с. 638). Розбрат і відсутність єдності між українцями – це те, що мучило і не давало спокою Т.Шевченку, провокувало його душевні переживання. Шляхом вирішення цих трагедій поету бачилося християнське братерство: “А я тихо помолюся, Щоб усі слав'яни стали Добрими братами, І синами сонця правди...” (“Єретик”) (Шевченко, 2015, с. 257).

Зазначимо, що оцінюючи історичні події і постаті, Т.Шевченко завжди звертався до соціально-економічних проблем українського селянства, поєднуючи цю тему із національним питанням. Так, доведений до відчаю кріпак постає народним месником у поемі “Варнак”:

*“Одурів я, тяжко стало У вертепах жити.
Думав сам себе зарізати,
Щоб не нудить світом”* (Шевченко, 2015, с. 371).

В той же час, Т. Шевченко тут засуджує помсту, підкреслюючи, що вона не може принести задоволення і, тим паче, вирішити соціальні проблеми:

*“Од Бога все! А сам нічого Дурний не вдіє чоловік!
Я сам, як бачиш, марне, всує,
Я сам занівечив свій вік...”* (там само, с. 368).

Однак, для представників слов'янофільства твори Т.Шевченка виглядали занадто радикально. Возвеличення людських цінностей, викриття сексуальної експлуатації українських кріпаків, критика соціальної безправності – теми, які піднімалися

Кобзарем в багатьох його поемах “Причинна”, “Катерина”, “Марина”. Все це було підґрунтям поглядів Т.Шевченка на суспільство та політику, і виражалося в його протесті проти принципу фундаментальної нерівності між панівним класом і селянами (Волковський, 2017, с.156-157).

Критикуючи возвеличення слов'янофілами царизму, Т. Шевченко іронізує над імперським культом “цивілізації” і “просвітництва”. У якості прикладу, поет приводив Кавказ, де “цивілізація” і “просвітництво” Російської імперії протистоятъ первісній доброчесності горян. М. Драгоманов вбачав у цьому слов'янофільське заперечення “німецької мудрості” і потяг до розуміння “своєї правди”, “почвенництва”, філософії “питомого народного ґрунту”, яка протиставляє європейській модерній філософії “філософію народу” (2006-2007, с. 125–126). В той же час, письменник і філософ Євген Сверстюк, вивчаючи спадщину Кобзаря, зазначає: “...Шевченків аристократизм йшов високо над тодішніми цінностями. В поемі “Сон” не йдеться про те, щоб карикатурно показати і висміяти конкретного самодержця – мова про “країну, яка не може прийняти духу істинного, бо це ідольська країна” (Сверстюк, 2014, <http://1-12.org.ua/2014/03/27/3011>).

Хоча ідея знищення царів і панів прослідковується і “Книзі буття українського народу” і в творчості Т. Шевченка, повністю ототожнювати їх погляди не слід. Зокрема, у поета є багато критики лівобережної шляхти, яка беззастережно підтримувала інколи антиукраїнську і антинародну діяльність гетьманів (Волковський, 2017, с. 160). Крім того, Т. Шевченко ніколи особливо не акцентував увагу на федерації слов'янських народів. На противагу українському месіанізму кириломефодіївців, творча спадщина Великого Кобзаря підкреслює унікальність кожного з народів. Поет взагалі був противником месіанізму будь-якого народу і будь-якої релігії стосовно інших етнічних спільнот і віросповідань. В той же час, в національному питанні позиції Т.Шевченка та Кирило-Мефодіївського товариства були однаковими – позиціонування України як окремої нації та рівність і свобода в суспільстві (Волковський, 2017, с. 163).

Радянська історіографія завжди підкреслювала російськомовність певних текстів Т.Шевченка. Євген Сверстюк слушно наголошує, що радянські шевченкознавці пояснювали написання шевченкового щоденника російською мовою його близькістю до російської мови та культури (2014, <http://1-12.org.ua/2014/03/27/3011>). Насправді, шукаючи причини написання деяких творів Т.Шевченком російською мовою, треба враховувати як тогочасну суспільно-політичну ситуацію в імперії, так і тогочасну життєву біографію поета. Публіцист Сергій Грабовський підкреслює, що “дозвіл писати був отриманий тільки тоді, коли Шевченко добував останні роки солдатчини в Новопетровському укріпленні на Мангишлаку. І писати треба було виключно російською мовою під пильним наглядом офіцерів (2013, с. 5).

Другий фактор, який вплинув на написання Т. Шевченком деяких творів російською, полягав в тому, що в ті часи, більшість представників інтелігенції вели власні щоденники з метою подальшого їх опублікування у формі творів. Це мало вигляд щось на зразок сучасного блогу чи особистої сторінки в соцмережі. А оскільки тогочасна проза дозволялася лише російською мовою (бо цензура !!!), то Т.Шевченко просто був змушений ставити себе у відповідні рамки. До речі, це завжди йому душевно боліло, і відображалося в особистих листуваннях. Так, наприклад, у листі до Я. Кухаренка від 30 вересня 1842 року поет писав: “Переписав оце свою “Слепую” та й плачу над нею, який мене чорт спіткав і за який гріх, що я оце сповідаюся кацапам черствим кацапським словом. Лихо, брате отамане, ей-богу, лихо... Що нам робить, отамане-брате? Прать против рожна чи закопаться заживо в

землю – не хочеться, дуже не хочеться мені дрюковать “Слепую”, але вже не маю над нею волі, та цур їй, а обридла вже вона мені” (Шевченко, 2003, Т.6., с. 20).

В особистому листуванні Т.Шевченко завжди акцентував увагу на спілкуванні українською мовою. Так, у листах до брата Миколи, Т.Шевченко наполягає на використанні у особистому листуванні виключно українською мовою (Шевченко, 2003, Т.6, с. 12), а в листі до Я. Кухаренка поет висловлює йому претензію за використання російських слів (там само, с. 30–31), також в листі до М. Максимовича, критикує журнал “Парус” його російськомовність.

Ще до свого заслання до Окремого Оренбурзького корпусу Т. Шевченко був особисто знайомий з деякими представниками слов'янофільства, а також читав їхні твори. Безпосередньо перебуваючи на засланні, поет зустрічався з М. Данилевським, листувався з О. Бодянським, перечитував статті журналу “Москвитянин”, де в той час в основному публікувалися виключно слов'янофіли. Продовжував зближення зі слов'янофілами Т. Шевченко і після заслання, чому сприяла лібералізація суспільного життя, що виявлялася в кін. 50-х -поч. 60-х років послабленням цензури, активною підготовкою до земельної реформи та амністією політв'язням. Слов'янофільська інтелігенція тоді радо вітала та вшановувала українського поета-мученика, який повернувся із заслання, що надзвичайно лестило Тарасові Шевченку.

Проте, Т.Шевченко чітко для себе поділяв слов'янофілів на дружніх і більш ворожих. Так, взаємини поета, наприклад, з П. Лукашевичем і Г. Галаганом не могли бути дружніми, оскільки Т. Шевченко справедливо вважав, що їхнє слов'янофільство ґрунтується на поміщицько-кріпосницькій експлуатації українського селянства. Поет це дуже вдало описав в таких творах як “Три літа” й “П. С.” (“Не жаль на злого, коло його”), в поемі “Княжна” та інших (Жур, 2003, с 110–111).

У 1858 р. Т. Шевченко багато спілкувався з різними представниками слов'янофільства – О. Кошельовим, О. Хомяковим, О. Афанасьєвим, М. Погодіним і С. Шевирьовим. В квітні 1858 р. дружина тогочасного віце-президента Академії мистецтв Федора Толстого Настасья дала черговий званий обід, на який також був запрошений Т. Шевченко, де поета вітали у тому числі представники слов'янофільської інтелігенції. В квітні 1858р. поет позитивно відгукувався про професора Петербурзького університету, історика та правознавця Костянтина Кавеліна, про російських поетів братів Жемчужникових, особливо про Лева, який був прихильний як до України, так і до Т. Шевченка та його творчості (там само, с. 175).

Зважаючи на вищезазначений контекст, відмічаємо різницю у відношенні і висловлюваннях щодо слов'янофілів Т. Шевченка в період його ранньої творчості і після повернення із заслання. Різниця дійсно була колосальною. В ранній період творчості поет взагалі не був близьким до кола російської інтелегенції, іноді навіть із призириством ставлячись до слов'янофілів. Однак, вже після повернення із заслання, Т.Шевченко здобував визнання в колах слов'янофільської еліти, яка приймала його як поета-страждальця в літературних салонах, слухаючи його вірші та демонструючи всебічну підтримку. У відповідь і Т.Шевченко змінює своє ставлення до слов'янофілів, сприймаючи їх тепер не як чужих і зверхніх *москалів*, а як російських інтелектуалів.

В той же час, для Т. Шевченка все одно пріоритетом залишалась його національна ідея, і тут уже ніяка прихильність до деяких слов'янофілів не могла стати на заваді його держарницьким ідеям. Зокрема, після відвідин в Абрамцеві під Москвою слов'янофільської родини С. Т. Аксакова, Т. Шевченко спочатку хвалебно вказував на їхню гостинність і підтримку ними України та її культури. Проте, через декілька місяців поет в розійшовся ідеологічних поглядах із Іваном Аксаковим сином Сергія Тимофєєвича Аксакова.

Ця історія була пов'язана спочатку з висловлюваннями Івана Аксакова щодо окремішності українського народу в контексті слов'янських народів. В 1858 р. в ряді публікацій він серед перелічених слов'янських народів, взагалі не згадав українців ні як окремих народ, ні в контексті Російської імперії. Це критично було сприйнято Т.Шевченком, і коли в листопаді 1858 р. І.Аксаков, як тодішній редактор газети "Парус", через М. Максимовича, запросив у Т. Шевченка віршів, які планувалося опублікувати у московському слов'янофільському журналі "Русская Беседа". Ця пропозиція стала предметом обговорення діячами Петербурзької громади, де П. Куліш виступив ініціатором поетової відмови в публікації своїх творів (Антонович, 1998, с. 36).

Іншою причиною неприязні Т.Шевченка до І.Аксакова стала публікація останнього у "Московских Ведомостях" за 30 жовтня 1858 р., де він виступив з підтримкою В. Черкаського, слов'янофіла-ліберала, публіциста, члена Головного комітету в селянській справі. В. Черкаський у вересні 1858 р. в одному із слов'янофільських журналів писав про необхідність надати дворянам право на тілесні покарання щодо підлеглих селян. Стаття викликала критику у російській ліберальній пресі, а В.Черкаський почав уточнювати свою позицію в подальших публікаціях.

Також неоднозначним було відношення Т.Шевченка до іншого відомого слов'янофіла Олексія Хомякова. У вересні 1857 року, повертаючись із заслання, Т.Шевченко познайомився з твором О. Хомякова "Кающаяся Россия", після чого згодом залишав у своєму щоденнику схвальні відгуки про цю поему (Шевченко, 2001, с. 174). А вже пізніше, перебуваючи в Петербурзі, Т. Шевченко вже критикує російський слов'янофільський консерватизм у сатиричному вірші "Умре муж велій в власняниці..." (Шевченко, 2003, т. 2, с. 246). Тут поет вже викриває лицемірство як російського письменника й історика Віктора Аскоченського, редактора й видавця журналу "Домашняя Беседа", який був консервативно-охоронного світогляду і прихильником духовних цінностей російської православної цивілізації, так і О. Хомякова, а також слов'янофільського журналу "Русская Беседа" (Ільницький & Гавриш, 2001, с.1550).

Дійсно, погляди Т.Шевченка на слов'янську народність, самобутність їхньої історичної і культурної спадщини були альтернативою слов'янофільському консерватизму та обмеженості. Великий Кобзар закликав слов'янські народи до активної боротьби за національні й соціальні права. Будучи близьким таким чином до ідей Товариства об'єднаних слов'ян, Т. Шевченко нещадно критикував слов'янофілів за їх обмеженість і нерозуміння труднощів життя закріпаченого народу. Так, в посланні "І мертвим, і живим..." поет можемо чітко прослідкувати тенденцію, коли Т. Шевченко з одного боку критикує як консерватизм слов'янофілів, так і фальсифікаторські концепції українських націоналістів про "єдиний потік" української культури і уявну класову "гармонію" всередині нації. Т. Шевченко вказував, що представники слов'янофільства підкреслюють єдність слов'янських літературних традицій, не розуміючи, що насправді всі ці традиції самобутні і унікальні, а основою їх є не національний принцип, а соціальна тематика. В той же час, поет враховував опозиційні настрої серед слов'янофілів, підтримував їхнє негативне ставлення до суспільного ладу часів Миколи I, прагнення розвивати освіту та зменшувати цензуру.

В контексті критики слов'янофільства слід розглядати ставлення Т. Шевченка до польських культурних традицій, спадщини та народу. Будучи сучасником польського повстання 1830 року, поет пізніше особисто спілкувався з такими діячами польського визвольного руху як Б. Залеський, З. Сераковський, Е. Желіговський та ін, а також був обізнаний з творами А. Міцкевича, Ю. Залеського, З. Красінського. В своїй творчості Т. Шевченко наголошував, що у українських селян не було причин

ворогувати з польським народом. Поет звинувачував саме польських шляхтичів і магнатів в тому, що вони прагнули до максимального збагачення, нещадно експлуатували українських селян, сіючи ворожнечу між українським і польським народами (Кирилюк, 1958, с. 56).

Закликаючи до єдності борців за демократичні права і свободи всіх слов'янських народів, Т. Шевченко фактично стояв на позиціях революційних демократів. Поет дійсно приятелював наприклад з В. Белінським, М. Добролюбовим, М. Чернишевським, які часто замовчували своє по суті вороже ставлення до України. Критикуючи цю частину слов'янофілів, Т. Шевченко завжди переживав за майбутню долю України та її народу, мріяв і викинув у національне і духовне прозріння українців, життя українців в рідних домівках. Великий Кобзар був фактично єдиним представником Кирило-Мефодіївського братства, який не змінював своїх суспільно-політичних поглядів. Постійна критика слов'янофільства, їхніх антиукраїнських ідей, просування тези про захист бідних верств населення, які протиставляються аристократії, просування “громади” як форми народної організації, суспільна рівність і спорідненість всіх людей.

За такі національні і соціальні погляди Т. Шевченку добряче діставалося від слов'янофілів. Зокрема, на сторінках слов'янофільських російських видань, представники цієї ідейної течії принижували як самих учасників національного відродження, так і їхню діяльність і творчість. Так, публікувалися негативні рецензії В. Белінського на поему “Гайдамаки”, а у кінці березня 1861 р. в слов'янофільському журналі “Домашня бесіда” була опублікована погромна рецензія священика Л. Крамаренка на виданий Т. Шевченком “Букварь южнорусский” і “Письмо”, а також різні провокативні публікації щодо самого поета. Всі ці опуси і принизливі закиди на адресу особистих якостей Т. Шевченка від слов'янофілів були направлені на руйнування авторитету Т. Шевченка серед його прихильників і читачів.

Деякі дослідники вказують, ніби Т. Шевченко ніде відкрито не заявляв про своє ставлення до української державності. Втім, це не зовсім так. Наприклад, критикуючи ідеї слов'янофільства, Т. Шевченко вірив у національне відродження та соціальне визволення України, наголошував на необхідності повалення самодержавно-поміщицької влади. Поет справедливо підкреслював, що тільки народна революція може визволити Україну з під гніту російської імперії. Разом з тим, поет звертав увагу на цінності християнства, завдяки яким, на його переконання, духовно відроджений українець буде здати змінити суспільний лад.

Поет завжди схвально відгукувався щодо біблійних пророків, які, як і Т. Шевченко, мріяли про ідеальне вільне суспільство, критикували всіх, хто стояв цьому на заваді. Т. Шевченко підкреслював, що майбутнє українського народу має бути заберпечене шляхом розуміння історичного покликання українців, здобуття національної державності з чіткими державними кордонами, поширення української мови, релігії, наявністю патріотичної національної еліти, яка реально вболіває за майбутнє України. Таким чином, Т. Шевченко ставав рупором ідей прогресивного українського суспільства, яке мріяло про свободу від імперії. Як зазначав свого часу І. Франко, Т. Шевченко вніс у середовище української інтелігенції, яка думала тоді перш за все про збереження історичного минулого, розуміння споконвічного народного прагнення до свободи і протесту проти всіх форм гноблення (1983, т. 39, с. 255).

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином, констатуємо, що викриваючи в своїй творчості лицемірство російських слов'янофілів, Т. Шевченко акцентував увагу на національній свідомості та боротьбі українського народу за власну свободу та за національну незалежність України. Так Великий Кобзар ставав

провідником української національної ідеї, яка полягала в перетворенні українського етносу в європейську націю, що має історичну перспективу. Хоча Тарас Шевченко і не був політиком, але на його ідеях сформувалась свідомість й світогляд української нації. Радую, що Тарас Шевченко в часи незалежності України нарешті позбувся образу поета-революціонера та став більш об'ємною та цікавою фігурою, ніж класик з шкільного підручника.

Повномасштабна війна росії з Україною остаточно переконала нас у різниці національних характерів, ментальності й поведінці українців та росіян, на яких так часто наголошував Тарас Шевченко. Крізь призму критики Великим Кобзарем ідей слов'янофільства можемо констатувати його осмислення історичних українсько-російських відносин у таких аспектах як різниця в культурі, менталітеті, побуті, екскурси в історію відносин козацько-гетьманської України з московською державою і петербурзькою імперією, образи сучасної Шевченкові України як колонії та росії як метрополії, пророкування краху царизму, розвінчання російсько-імперської пропаганди, викриття імперської російської православної церкви та “візантійщини” російського православ'я. Ці проблеми є особливо актуальними у зв'язку з нинішньою спробою росії загарбати Україну.

Конфлікт інтересів

Автор не має потенційного конфлікту інтересів, який би міг вплинути на рішення про опублікування цієї статті.

Використання штучного інтелекту

Не використовувався.

ЛІТЕРАТУРА

- Антонович, М. (1998). З історії громад на рубежі 1850–1860-х років. *Київська старовина*, 2, 36–37.
- Бовсунівська, Т. (2017). *Поетика Тараса Шевченка. Вибрані статті*. Видавничий Дім Бураго.
- Бойцун, І. (2017). Проблема розбрату в Україні у творчості Тараса Шевченка. У *Ключові аспекти розвитку сучасної науки: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (с. 79–82). Друкарня “Друкарник”.
- Барабаш, Ю. (2004). *Тарас. Шевченко: імператив України. Історіо- й націософська парадигма*. Вид. дім “Києво-Могилянська академія”.
- Волковський, В. П. (2017). *Ідея суспільності: політична філософія в Україні XIX століття*. Академперіодика.
- Гедін, М. С. (2016). Зародження слов'янофільства в Російській Імперії та його вплив на українську історичну та суспільно-політичну думку середини XIX століття. *Гілея: науковий вісник*, 113, 15–19.
- Грабовський, С. (2013, 14 березня). Шевченкіана по-жандармському” на оренбурзькому телебаченні. *День*, (46), 4–5.
- Греченко, В. (2021, 9 березня) Тарас Шевченко як історик України <https://univd.edu.ua/uk/news/9098>
- Дзюба, І. (2005). *Тарас Шевченко*. Видавничий дім “Альтернативи”.
- Дзюба, І. (1989). *У всякого своя доля (епізод із стосунків Шевченка зі слов'янофілами)*. Літературно-критичний нарис. Радянський письменник.

- Дзюба, І. & Жулинський, М. (2003). *Переднє слово "На вічному шляху до Шевченка": Тарас Шевченко. Зібрання творів: Т.1. Поезія 1837–1847*. Київ: Наукова думка, 2003.
- Драгоманов, М. П. (2006–2007). *Вибрані праці*. Т.1. Знання України.
- Єрмоленко, С., Мойсієнко, А. & Гнатюк Л. (2013). Мовотворчість Тараса Шевченка в слов'янській рецепції XIX–XXI ст. *Мовознавство*, 2–3, 100–112.
- Жур, П. В. (2003). *Труди і дні Кобзаря: [літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка]*. Дніпро, 2003.
- Звольський, В. (2006). Минуле українського народу та його значення у поетичній творчості Т. Шевченка. *Сучасність*, 3, 66–91.
- Ільницький, О. & Гавриш, Ю. (Ред. і упор.). (2001). *Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка*. Shevchenko Scientific Society, USA. Т. 2. New York.
- Ковальчук, А. (2014, 29 грудня). Суспільно-політичний ідеал у творчості Тараса Шевченка. *Ринок Бориспіль*, 457.
<https://borinfo.com.ua/boryspil-products-news-2014-12-457-1/>
- Кралюк, П. (2023, 9 березня). Антиімперський Тарас Шевченко. Його пророцтва боялися правителі імперії. *Радіо Свобода*.
<https://www.radiosvoboda.org/a/taras-shevchenko-rosiyska-imperiya/31139587.html>
- Лизанчук, В. (2013). Українська національна ідея у творах Тараса Шевченка. Освіта регіону. *Політологія, Психологія, Комунікації*, 4.
<https://social-science.uu.edu.ua/article/1177>
- Нахлік, Є. (2003). *Доля. Los. Судьба. Шевченко і польські та російські романтики*. Львів. від-ня Ін-ту літ. ім. Т. Г. Шевченка.
- Рудакевич, О. М. (2014). Тарас Шевченко про засади українського націєтворення. У *Тарас Шевченко і сучасна національна освіта* (с. 80–83).
- Сергеев, М. (2018). Філософський смисл поезії Т. Г. Шевченка у мас-медіа сучасного українського інформативного простору. *Вісник Львівського університету. Серія : Журналістика*, 44, 189–202.
- Сверстюк, Є. (2014, 5 березня). Дуже важливо, щоби поет розмовляв з народом тоді, коли народ його розуміє та чує. *Кобзар єднає*.
<http://1-12.org.ua/2014/03/27/3011>
- Харчук, Р. Б. (2018). Слов'янофілство Шевченка: джерела і контекст. *Шевченків світ*, 11, 55–64.
- Федорів, І. (2014). Творча спадщина Тараса Шевченка у контексті славістичних рефлексій. *Україна–Європа–Світ = Ukraine–Europe–World : міжнародний збірник наукових праць. Сер. Історія, міжнародні відносини*, 13, 63–76.
- Франко, І. Я. (1981). *Зібрання творів: У 50-ти т. Т.30. Літературно-критичні праці (1895–1897)*. Наукова думка.
- Франко, І. Я. (1983). *Зібрання творів: У 50-ти т. Т.39. Літературно-критичні праці (1911–1914)*. Наукова думка.
- Франко, І. (1981). *Рецензія на чеські переклади творів Тараса Шевченка. У Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. Т. 29. Літературно-критичні праці (1893–1895) (с. 492–544)*. Наукова думка.
- Франко, І. (1981). *Тарас Шевченко. У Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. Т. 28. Літературно-критичні праці (1890–1892) (с. 112–122)*. Наукова думка.
- Шевченко, Т. (2003). *Зібрання творів: у 6 т.: Т.1. Поезія 1837–1847* (М. Г. Жулинський, Ред.). Наукова думка.
- Шевченко, Т. (2003). *Зібрання творів: у 6 т.: Т.2. Поезія 1847–1861* (М. Г. Жулинський, Ред.). Наукова думка.

- Шевченко, Т. Г. (2003). *Зібрання творів: У 6 т.: Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. "Буквар южнорусский". Записи народної творчості.* (М. Г. Жулинський, Ред.). Наукова думка, 2001.
- Шевченко, Т. (2003). *Повне зібрання творів: у 12 т.: Т.6. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю* (М. Г. Жулинський, Ред.). Наукова думка.
- Шевченко, Т. (2015). *Кобзар. Повна ілюстрована збірка.* Книжковий Клуб "Клуб Сімейного Дозвілля".

REFERENCES

- Antonovych, M. (1998). Z istorii hromad na rubezhi 1850–1860-kh rokiv. *Kyivska starovyna*, 2, 36–37.
- Bovsunivska, T. (2017). *Poetyka Tarasa Shevchenka. Vybrani statyi*. Vydavnychy Dim Buraho.
- Boitsun, I. (2017). Problema rozbratu v Ukraini u tvorchosti Tarasa Shevchenka. U *Kliuchovi aspekty rozvytku suchasnoi nauky: materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (s. 79–82). Drukarnia "Drukaryk".
- Barabash, Yu. (2004). *Taras. Shevchenko: imperatyv Ukrainy. Istorio- y natsiosofska paradyhma*. Vyd. dim "Kyievo-Mohylianska akademiia".
- Volkovskiy, V. P. (2017). *Ideia suspilnosti: politychna filosofiia v Ukraini XX stolittia*. Akadempriodyka.
- Hedin, M. S. (2016). Zarozhennia slovianofilstva v Rosiiskiy Imperii ta yoho vplyv na ukrainsku istorychnu ta suspilno-politychnu dumku seredyny XX stolittia. *Hileia: naukovyi visnyk*, 113, 15–19.
- Hrabovskiy, S. (2013, 14 bereznia). Shevchenkiana po-zhandarmskomu" na orenburzkomu telebachenni. *Den*, (46), 4–5.
- Hrehenko, V. (2021, 9 bereznia) Taras Shevchenko yak istoryk Ukrainy <https://univd.edu.ua/uk/news/9098>
- Dziuba, I. (2005). *Taras Shevchenko*. Vydavnychy dim "Alternatyvy".
- Dziuba, I. (1989). *U vsiakoho svoia dolia (epizod iz stosunkiv Shevchenka zi slovianofilamy). Literaturno-krytychnyi narys*. Radianskyi pysmennyk.
- Dziuba, I. & Zhulynskiy, M. (2003). *Perednie slovo "Na vichnomu shliakhu do Shevchenka": Taras Shevchenko. Zibrannia tvoriv: T.1. Poeziia 1837–1847*. Naukova dumka, 2003.
- Drahomanov, M.P. (2006-2007). *Vybrani pratsi. T.1. Znannia Ukrainy*.
- Yermolenko, S., Moisiienko, A. & Hnatiuk L. (2013). Movotvorchist Tarasa Shevchenka v slovianskii retseptsii XX–XXI st. *Movoznavstvo*, 2–3, 100–112.
- Zhur, P. V. (2003). *Trudy i dni Kobzaria : [litopys zhyttia i tvorchosti T. H. Shevchenka]*. Dnipro, 2003.
- Zvolskyi, V. (2006). Mynule ukrainskoho narodu ta yoho znachennia u poetychnii tvorchosti T. Shevchenka. *Suchasnist*, 3, 66–91.
- Ilnytskyi, O. & Havrysh, Yu. (Red. i upor.). (2001). *Konkordantsiia poetychnykh tvoriv Tarasa Shevchenka*. Shevchenko Scientific Society, USA. T. 2. New York.
- Kovalchuk, A. (2014, 29 hrudnia). Suspilno-politychnyi ideal u tvorchosti Tarasa Shevchenka. *Rynok Boryspil*, 457. <https://borinfo.com.ua/boryspil-products-news-2014-12-457-1/>
- Kraliuk, P. (2023, 9 bereznia). Antyimperskyi Taras Shevchenko. Yoho prorotstv boialysia pravyteli imperii. *Radio Svoboda*.

- <https://www.radiosvoboda.org/a/taras-shevchenko-rosiyska-imperiya/31139587.html>
- Lyzanchuk, V. (2013). Ukrainska natsionalna ideia u tvorakh Tarasa Shevchenka. *Osvita rehionu. Politolohiia, Psykholohiia, Komunikatsii*, 4.
<https://social-science.uu.edu.ua/article/1177>
- Nakhlik, Ye. (2003). *Dolia. Los. Sudba. Shevchenko i polski ta rosiiski romantyky*. Lviv. vid-nia In-tu lit. im. T. H. Shevchenka.
- Rudakevych, O.M. (2014). Taras Shevchenko pro zasady ukrainskoho natsiietvorennia. U *Taras Shevchenko i suchasna natsionalna osvita* (s. 80–83).
- Serheiev, M. (2018). Filosofskyi smysl poezii T. H. Shevchenka u mas-media suchasnoho ukrainskoho informatyvnoho prostoru. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia : Zhurnalistyka*, 44, 189–202.
- Sverstiuk, Ye. (2014, 5 bereznia). Duzhe vazhlyvo, shchoby poet rozmovliav z narodom todi, koly narod yoho rozumiie ta chuie. *Kobzar yednaie*.
<http://1-12.org.ua/2014/03/27/3011>
- Kharchuk, R. B. (2018). Slovianofilstvo Shevchenka: dzherela i kontekst. *Shevchenkiv svit*, 11, 55–64.
- Fedoriv, I. (2014). Tvorchia spadshchyna Tarasa Shevchenka u konteksti slavistychnykh refleksii. *Ukraina–Ievropa–Svit = Ukraine–Europe–World : mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Ser. Istorii, mizhnarodni vidnosyny*, 13, 63–76.
- Fpanko, I. Ya. (1981). *Zibpannia tvopiv: U 50-ty t. T.30. Litepatupno-kpytychni ppatsi* (1895–1897). Naukova dumka.
- Fpanko, I. Ya. (1983). *Zibpannia tvopiv: U 50-ty t. T.39. Litepatupno-kpytychni ppatsi* (1911–1914). Naukova dumka.
- Franko, I. (1981). *Retsenziia na cheski pereklady tvoriv Tarasa Shevchenka. U Ivan Franko. Zibrannia tvoriv u 50-ty tomakh. T. 29. Literaturno-krytychni pratsi* (1893–1895) (s. 492–544). Naukova dumka.
- Franko, I. (1981). Taras Shevchenko. U *Ivan Franko. Zibrannia tvoriv u 50-ty tomakh. T. 28. Literaturno-krytychni pratsi* (1890–1892) (s. 112–122). Naukova dumka.
- Shevchenko, T. (2003). *Zibrannia tvoriv: u 6 t.: T.1. Poeziia 1837–1847* (M. H. Zhulynskyi, Red.). Kyiv: Naukova dumka.
- Shevchenko, T. (2003). *Zibrannia tvoriv: u 6 t.: T.2. Poeziia 1847–1861* (M. H. Zhulynskyi, Red.). Naukova dumka.
- Shevchenko, T. H. (2003). *Zibrannia tvoriv: U 6 t.: T. 5 : Shchodennyk. Avtobiohrafia. Statti. Arkheolohichni notatky. “Bukvar yuzhnorusskyi”. Zapysy narodnoi tvorchosti*. (M. H. Zhulynskyi, Red.). Naukova dumka, 2001.
- Shevchenko, T. (2003). *Povne zibrannia tvoriv: u 12 t.: T.6. Darchi ta vlasnytski napysy. Dokumenty, skladeni T. Shevchenkom abo za yoho uchastiu* (M. H. Zhulynskyi, Red.). Naukova dumka.
- Shevchenko, T. (2015). *Kobzar. Povna iliustrovana zbirka*. Knyzhkovyi Klub “Klub Simeinoho Dozvillia”.

